

УДК 940.55(477)

ЕТНОС, НАЦІЯ В СИСТЕМІ ЗАКОНОДАВЧИХ І ДЕРЖАВОТВОРЧИХ КООРДИНАТ

В.І. Чмихова

У статті відзначаються досягнення Української держави в царині розвитку національних культур та забезпечення реальної рівноправності етнопонаціональних спільнот. Обґрунтовується концепція політичної української нації, яка об'єднає довкола українського етнопонаціонального ядра громадян держави всіх національностей.

В статье отмечаются достижения Украинского государства в сфере развития национальных культур и обеспечения реальной равноправности этнопонациональных обществ. Обосновывается концепция политической украинской нации, которая объединяет вокруг украинского этнопонационального ядра граждан государства всех национальностей.

Аналізуючи питання формування й утвердження української нації, не можна обійти таку проблему, як етнос, нація в системі законодавчих і державотворчих координат.

У Декларації про державний суверенітет (16 липня 1990 р.), Акті проголошення незалежності (24 серпня 1991 р.) та Конституції України (28 червня 1996 р.) визначено природу та сутність нового розуміння української держави, загальні положення концепції державотворення в незалежній Україні. Водночас не можна не відмітити, що навіть у цих документах є певні невідповідності стосовно процесу національного державотворення.

Важливим кроком на шляху до суверенітету, безперечно, стала Декларація про державний суверенітет. У ній вперше заявлено, що суверенна національна держава в межах території України розвивається на основі *здійснення українською нацією її невід'ємного права на самовизначення*. Разом з тим у Декларації зафіксовано формування єдиного спільного для всіх комплексу прав: єдиним джерелом влади в Україні є український народ, тобто громадяни України всіх національностей; рівність перед законом усіх громадян незалежно від походження, національності, мови тощо.

Реалізуючи основні принципи Декларації, Верховна Рада України 24 серпня 1991 р. проголосила незалежність України та створення самостійної держави. Вказані документи є основоположними в державотворчих процесах незалежної України.

Важливим елементом у загальній концепції проблеми національного державотворення стала Декларація прав національностей України (1 листопада 1991 р.). Істотним постулатом Декларації є проголошення рівноправності всіх етнічних груп народу України. Це суттєво передусім тому, що в Україні проживають громадяни більше 100 національностей. Стосовно населення всіх національностей у Декларації зафіксовано:

рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права;
забороняється і карається законом дискримінація за національною ознакою;
держава бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національностей, мов і культур;
вільне користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя;
право на громадянські об'єднання.

Одночасно в намаганні реалізувати Декларацію прав національностей України було прийнято Закон України "Про національні меншини в Україні" (25 червня 1992 р.).

Від Декларації до прийняття Конституції пройдено певний шлях щодо визначення проблем національного державотворення. Конституція України в преамбулі визначає, що українське державотворення відбувається вже *не тільки на основі реалізації права українською нацією, але й усім українським народом права на самовизначення*. Якщо в попередні роки панувала уява про самодостатність розбудови держави, то з прийняттям Конституції в Україні утвердився процес національної інтеграції — будівництво і розвиток об'єднаного, консолідованого суспільства і держави. А вже творення єдності з різноманітності є завданням, що має особливе значення для всіх нових держав, в яких ще не сформувався належний загальнонаціональний консенсус. Таким чином, в Україні розвиток національної ідентичності спирається на фундамент створення належних умов розвитку національних ідентичностей усіх етнічних груп, що, в свою чергу, відбувається через виникнення етнічних організацій, розвій їхньої етнокультурної діяльності.

Ряд положень нової Конституції України має принципове значення для вдосконалення існуючої політико-правової бази регулювання етнопонаціональних процесів, розробки та реалізації державної етнополітики.

Конституція, визначаючи носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні *український народ*, одночасно визначає структурні компоненти українського суспільства — *українська нація, національні меншини та корінні народи*.

Нова Конституція України є надзвичайно важливим політико-правовим документом довготривалої дії, а її основні положення — підвалинами сучасних і майбутніх перетворень у суспільстві, основою його демократизації і консолідації. Вона має, і це триватиме значний час, вирішальний вплив на всі сфери життя, а разом з тим на етнополітичний аспект його, де пересікаються інтереси громадян, етнонаціональних спільнот (української етнічної нації та численних етнічних і національних груп) і держави.

Теоретико-правовий аналіз основних положень нової Конституції свідчить про те, що вона закріплює загально-методологічні і політико-правові засади державної етнонаціональної політики, права і свободи громадян та етнонаціональних спільнот, законодавчого органу влади. Так, у статті 24 стверджується: "Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законами. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками" [2]. Отже, Конституція чітко встановлює рівноправність усіх громадян України, незалежно від будь-яких обставин і, зокрема, етнічного походження, а значить їх участі у формуванні Верховної Ради. Висловлюючись юридичною термінологією, Конституція встановлює презумпцію рівноправності громадян, що вже само по собі має величезну значимість.

Однак для поліетнічних держав, до яких належить і Україна, цього замало, тим більше в умовах наздоганяючої модернізації, етнонаціонального ренесансу, політизації етнічностей і прискореного національно-державного будівництва. Це підтвердили трагічні події в Росії, Грузії, Молдавії, Югославії та в деяких інших посттоталітарних, пострадянських країнах. Саме тут з'ясувалось і підтвердилось, що презумпції рівноправності громадян, при всій її важливості, явно недостатньо для збереження національної згоди і територіальної цілісності. Потрібні ще й законодавча база, юридичні гарантії рівноправності етнонаціональних спільнот та побудована на них етнонаціональна політика. І саме цього бракувало законодавчим актам і практичній політиці згаданих країн, а також України.

На щастя, молодій незалежній Українській державі вдалось уникнути загострення етнонаціональних конфліктів, перетворення їх на криваву громадянську війну. І однією з головних причин цього відрядного явища стала презумпція рівноправності етнонаціональних спільнот, яку ще наприкінці 80-х — початку 90-х років було висунуто і юридично оформлено в законах України про мови (1989 р.) та національні меншини (1992 р.).

Сьогодні презумпція рівноправності етнонаціональних спільнот закріплена в кількох статтях нової Конституції України, і перш за все, у статті 11: "Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України" [2].

При цьому під презумпцією рівноправності етнонаціональних спільнот мається на увазі рівність їх прав незалежно від чисельності, ступеня етнічної самосвідомості, рівня розвитку тощо. Сама рівноправність полягає у рівності прав на існування і розвиток, на збереження власної самобутності, способу життя, мови, культури, традицій та ін. Вона також передбачає право й обов'язок брати участь у розбудові України як суверенної, незалежної, демократичної та правової держави та формування української політичної нації, ядро якої становить українська етнічна нація.

Отже, у новій Конституції України по суті зафіксовано дві презумпції рівноправності: презумпція рівноправності всіх її громадян та презумпція рівноправності всіх її етнонаціональних спільнот. Але ці презумпції настільки взаємопов'язані, взаємозалежні і взаємообумовлені, що можна говорити і про їх нерозривність та єдність, тобто про "презумпцію рівноправності громадян та етнонаціональних спільнот". І саме конституційована презумпція рівноправності є однією з головних умов і чинників та запорук демократизації і консолідації поліетнічного українського суспільства.

Коли йдеться про згадану презумпцію, варто звернути увагу на дві важливі обставини. По-перше, на спадковість української правової демократичної традиції, яка чітко виявилась уже в конституційному проєкті М. Драгоманова "Вільний Союз" — "Вільна Спілка" [1] і особливо в Універсалах Центральної Ради та Конституції Української Народної Республіки [3]. Зокрема, стаття 12 Конституції УНР стверджувала: "Громадяни в УНР рівні в своїх громадянських та політичних правах. Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привілеїв в них". Стаття 6: "Націям України УНР дає право на впорядкування своїх культурних прав в національних межах". Стаття 69: "Кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національну автономію, цєбто право націй на

самостійне устроєння свого національного життя... Це є невід'ємне право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому" [3].

Таким чином, у Конституції УНР було зафіксовано презумпцію рівноправності громадян та етнонаціональних спільнот, чого на той час бракувало конституціям багатьох країн Заходу. Що ж до національно-персональної автономії, то це конституційне положення, і особливо практичні заходи уряду УНР щодо його реалізації, були інновацією і, здається, не мали аналогів в історії (окрім деяких прибалтійських країн та й то дещо пізнішого періоду).

По-друге, презумпція рівноправності громадян та етнонаціональних спільнот, що зафіксована в новому Основному Законі України, відповідає нормам сучасного міжнародного права і нормам національного права правових демократичних держав, що є свідченням повернення, а не входження України до світового демократичного правового простору, з якого її силоміць було вирвано майже сім десятиліть тому.

Підсумовуючи, ще раз відмітимо, що конституційно затверджена презумпція рівноправності громадян і етнонаціональних спільнот України, на нашу думку, розв'язує проблему співвідношення прав людини і прав етнонаціональних спільнот, примирює ліберальну й етнічну (національну) ідею та є однією з головних умов і чинників демократизації та консолідації поліетнічного українського суспільства.

Конституція України, чітко розставивши акценти на національних проблемах, визначає й основні принципи державної етнополітики, гарантуючи рівні громадянські права і свободи незалежно від етнічного походження, мовних ознак (ст. 24) та право на свободу об'єднання у громадські організації для захисту своїх прав і свобод, задоволення культурних і інших інтересів (ст. 36). Іноземцям та особам без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, гарантуються такі ж права і свободи, як і українцям, вони можуть отримувати притулок у порядку, встановленому законом.

Держава надає організаційну та фінансову допомогу майже 270 зареєстрованим національно-культурним товариствам, 18 з яких мають статус всеукраїнських. За їх ініціативою та при підтримці держави створюються національно-культурні центри, школи, театри, музеї, бібліотеки, факультативи для вивчення рідної мови. 1994 р. розроблено і затверджено Державну програму відродження та розвитку освіти національних меншин в Україні на період до 2000 року. 15 вищих навчальних закладів України готують викладачів мови та літератури для національних меншин. Функціонують школи з національними мовами навчання: російською — 2942, молдавською — 11, румунською — 96, угорською — 60, польською — 3, єврейською — 5, кримськотатарською — 2. За ініціативою національно-культурних товариств створено майже 60 невід'ємних шкіл, де вивчають рідну мову понад 73 тис. учнів. Факультативно та в гуртках рідну мову вивчають ще близько 200 тис. учнів з числа етнічних меншин.

Здійснюється робота над проектом "Державної програми розвитку культур національних меншин на період до 2000 року". Незабаром відкриється Центр російської культури в Києві. Протягом останніх років видано майже 150 назв книг мовами національних меншин. Інформаційні потреби меншин задовольняють 60 газет, які видаються їхніми мовами. Річний обсяг передач мовами національних меншин становить на телебаченні 1225, на радіо — 1998 годин.

Громадські об'єднання національних меншин мають право висувати своїх кандидатів у депутати на виборах до органів влади всіх рівнів. Серед депутатів Верховної Ради України 13-го скликання, крім українців, були росіяни — 19,3%, євреї — 15%, білоруси — 6,5%, поляки — 0,5%. Серед членів українського парламенту були також молдаванин, румун, угорець, болгарин, німець, караїм, чуваш. Та найбільш широкое представництво у Верховній Раді України 12, 13 і 14-го скликань належало таки росіянам. Нерідко на сесійних засіданнях Верховної Ради російська мова у виступах депутатів превалювала навіть над українською.

Історичний досвід українського державотворення є важливим чинником функціонування національно-громадянського суспільства. Він дає змогу в умовах незалежності повніше використати демократичний зміст і характер законодавчих актів. XX століття стало провісником відродження української незалежної соборної держави. Протягом тривалого часу український народ пройшов шлях усвідомлення необхідності відродження держави через проголошення її у формі Української Народної Республіки (III Універсал Центральної Ради), утворення формально незалежної УРСР, самостійної Карпатської України (1938 р.), діяльності УНРад в екзилі, тобто форм функціонування самостійності України, до проголошення Акту державної незалежності (1991 р.).

Кризова ситуація в Україні склалася не лише в галузі економіки, соціальної сфері, але й, що найбільш дошкульно, у галузі державотворення та етнонаціональної діяльності. Держава, напевно, побоюється вічно наїжаченого, вкрай політизованого етносу (субетносів), від якого, крім сепаратизму, шовінізму, іредентизму та й взагалі конфліктогенності, нічого іншого чекати не можна. Етнос, субетноси насторожено дивляться на державу, як на певного монстра,

силкуючись зберегти свою цнотливість, не пов'язують себе з державою.

Однак є й спільне, що поєднує цей двоїстий процес. З одного боку, не існує концепції *українського* державотворення, з увагою на риси характерології українського народу, його менталітету, національний спосіб життя, не враховуються також менталітет та інтереси національних меншин. З другого боку, немає і концепції національного фактора, концептуального пророблення етнонаціональних проблем, цілісного підходу до їх розв'язання. І це в умовах величезної напруги, коли виникла загальна потреба задовольнити, нарешті, спрагли національні потреби широких мас населення та використати максимально багатющі національні "ресурси".

Має бути поняття, скажімо, "національно-державне будівництво", з одного боку, категорії "національне будівництво", "національні проблеми", з другого. Життя висунуло, принаймні, дві точки зору щодо державного устрою України — унітарної та федеративної держави. Ми ще не навчилися міркувати категоріями національного та національно-державного будівництва. Вилучення з ужитку поняття "національне питання" заблокувало вироблення гармонізації, улагодження етнонаціональних проблем. Звідси — звужене трактування національної ідеї.

Створилася досить-таки парадоксальна ситуація. З одного боку, наголошується на національному відродженні (оновленні) України, усіх її етносів (субетносів), а з другого, не зроблено державою майже нічого в цьому аспекті. З одного боку, наголошується, що реально функціонує денационалізоване суспільство як наслідок сталінщини і застою, а з другого, — мало що робиться для здійснення *державної етнонаціональної політики*.

Це серйозна вада, що може завдати величезної шкоди розвитку української нації, її соціальному, політичному, економічному й духовно-культурному розвитку, утвердженню української державності.

Таке розуміння суті етнонаціональної політики означає, зрештою, об'єктивне відчуження держави від нації, протиставлення державних інтересів національним, державницької ідеї — національній, народній. На Заході існує щонайменше три точки зору щодо місця і ролі держави в суспільному розвитку, її взаємовідносин з етносами. Прихильники першої точки зору (А.Степен, І.Уоллерстейн та ін.), відомі як "оборонці плюралістичної перспективи", вважають, що держава повинна бути нейтральною ареною, де діють, протиставляють і ведуть боротьбу нації чи етнонаціональні групи. Водночас вона може розробляти і проводити певну етнонаціональну політику, зокрема, розподіляти ресурси та створювати сприятливі умови для розвитку всіх етнонаціональних груп. Прихильники другої точки зору (М.Леві, М.Хехтер та ін.), відомі ще як автори теорії "центр — периферія", або "внутрішнього колоніалізму", стверджують, що держава є відносно автономною силою, керівні кола якої мають і переслідують власні корпоративні інтереси, спрямовані на утримання влади, що примушує їх діяти незалежно, а часом навіть і всупереч інтересам і бажанням домінуючої нації чи етнонаціональної групи. Роль держави, на їх думку, має обмежуватися розподілом привілеїв між етносами та їхніми елітами. Прихильники третьої точки зору (П.Ван ден Берг, М.Сміт та ін.), відомі також своїми симпатіями до теорії "плюралістичного суспільства", розглядають державу як інструмент якоїсь нації чи етнонаціональної групи, яка бере під свій безпосередній контроль державний апарат і життя та діяльність інших груп суспільства в цілому. Хоч наявність різних точок зору ускладнює уявність і розуміння згаданих проблем, але водночас сприяє пошукам найбільш оптимальних шляхів їх практичного розв'язання [7].

Значно ускладнили розуміння і розв'язання зазначених проблем так звані "етнічний ренесанс" і особливо процес політизації етносів, їх швидкий і бурхливий вихід на арену політичної боротьби не лише в колишніх СРСР та, скажімо, СФРЮ, а й в деяких інших країнах світу. Показово, що навіть західні етнополітологи виявились явно не готовими до такого розвитку подій і ще не виробили прийнятних підходів і оцінок цього феномена. Процес політизації етносів, очевидно, слід розглядати як об'єктивний, хоча вкрай суперечливий і неоднозначний. Він є наслідком глобальних процесів розвитку й модернізації, пригнічення й відродження.

Особливо швидко й бурхливо політизація етносів відбувається в тих країнах, які, подібно Україні, стають на шлях запізнілого здобуття волі як етносів, так і держави. Водночас політизовані етноси є двигуном, рушійною силою процесів розвитку і модернізації. Увірвавшись на політичну арену, політизовані етноси розвалили останні колоніальні імперії (СРСР та СФРЮ), підірвали з середини тоталітарні комуністичні режими і в той же час, створивши близько двох десятків нових незалежних держав, так би мовити, розкрипачились. Політизовані етноси легітимізують чи делегалізують уряди, ведуть запеклу боротьбу за панівне становище, за вплив на державну етнонаціональну політику тощо.

Нарешті, чи не найбільшу складність становить те, що Україна не має, по суті, чи майже не має, власного досвіду розв'язання проблем взаємовідносин держави й етносу, а

також етносів. Адже її етнонаціональна політика протягом багатьох років визначалася і спрямовувалася Москвою.

"Ми маємо лише фундамент, порослий в століттях лихоліття диким порожнім степом, — писав В.Липинський, — чи буде Україною революційне гасання по цьому дикому степу, яке пропонують наші рідні, з фундаментом нації органічно не зв'язані, соціальні та національні відірванці? Будова, коли це має бути дійсно будова (а не підлога комусь на злість), мусить починатися від фундаментів і в ній — всі частини мусять бути достосовані до себе. Не можна на візантійських фундаментах будувати готиків, або заготовляючи республікансько-демократичний дах для дому, який не має ще монархічних стін" [5].

Любов до рідного краю — української землі — є необхідною та єдиною можливістю того найтіснішого у світі зв'язку людей, що термінується в понятті нації, національної спільності. Брак бодай територіального патріотизму завжди був деструктивним чинником у справі утворення української державності. Бути патріотом означає прагнути до створення державного і політичного співжиття людей на українській землі, виховувати в собі громадські, політичні, державотворчі прикмети, тобто українські духовні вартості, вірність, твердість, сідньовольність, дисципліну, пошану до своєї громадської влади, а не поклоніння чужим Богам і чужим вартостям, передусім духовним і культурним.

Отже, науковий аналіз, простеження етнодержавознавчих проблем, що постали перед молодією українською державою, є вельми важливим. Вони покликані відповісти на питання, як включити в національний розвиток етнонаціональний фактор, багатонаціональний склад населення України зосередити на посиленні могутності держави.

Важливим є осмислення також філософсько-соціологічних аспектів будівництва української держави, консолідації української нації, розглядаючи етнофілософію як теоретичну підйому державотворення, а етнодержавознавство як концептуальний методологічний орієнтир взаємовідносин держави і нації.

Творчою насагою українського державотворчого процесу й одночасно національного розвитку є глибинь історичної пам'яті, що живить патріотичну свідомість українського народу в зосередженні його енергії на шляху до повної незалежності України та самоутвердження українського народу. Маючи на увазі державницьку ідею, В.Липинський зазначає, що всім інтелігентам України притаманна одна хвороба — нахил до романтизму. Він вважав, що вони позбавлені почуття дійсності, не вміють відрізнити бажане від можливого. "Тому живуть вони найбільше фантастичними утопіями якихось "Україна без влади і без підвладних", якихось соціалістичних чи націоналістичних ельдorado. Здійснитися ці ельдorado мають самі і автоматично мають "зайняти місце тієї живої і реальної дійсної України... Зрештою, ця інтелігенція не спромоглася виробити політично цінної національної ідеології, яку б сприйняли всі верстви населення" [5].

Не можна не враховувати суперечностей, що існують на рівні політичних партій і рухів на соціально-політичному тлі України. Майже всі вони не заперечують, що Україна повинна бути самостійною, але існують великі розбіжності у розумінні, наприклад, форми державності. Одні вбачають верховну владу президентською, інші — парламентською. Одні надають перевагу "націократії", другі — "демократії", треті — "кастократії", четверті — "клясократії" та ін. І тут, здається, можна вживати стосовно української нації поняття "етнонація", коли підкреслюється саме етносоціальний, а не державницький характер спільності людей.

Отже, є підстави констатувати, що утворення та формування нації є політичним процесом, а сама нація сприяє нерозривній єдності держави та громадського суспільства. Поняття "нація" і "державна" тісно взаємопов'язані. Хоча нація і держава являють собою категорії, котрі знаходяться в різних площинах, але від того, на якому рівні відбуваються стосунки між ними, залежить стабільність суспільства. Зрештою, якщо держава є політичною формою організації суспільства, то нація — формою організації етносу.

Вихід у світ таких фундаментальних праць, як "Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії" (1993), "Мала енциклопедія етнодержавознавства" (1996), "Основи етнодержавознавства" (1997), "Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика" (1998) та ін. дозволив по-новому глянути на проблему етнодержавознавства. Поява цих праць за редакцією академіка УАПН Ю.І.Римаренка активізувала етнополітичні дослідження в суверенній Україні. Це також стало поштовхом до прискореної наукової розробки вказаної проблеми. Тому зрозумілим є прагнення дослідників-етнополітологів синтезувати багатоманітність концептуальних підходів, узагальнити нагромаджену фактичну базу емпіричних досліджень теорії етносу, нації і національних відносин та звільнитися від догматичних схем. Дослідники усвідомлюють, що нова якість українського суспільства вимагає відповідної переорієнтації системи його власних інтересів, які не можуть не відрізнитися від тих, що були в часи залежної країни. Перед вченими-суспільствознавцями постало завдання майже

повної переорієнтації всієї системи свідомості, що притаманна українському народові, подолання нерозуміння необхідності теоретичних узагальнень, розширення етнополітичних розробок, впровадження в життя етнодержавних підходів.

Ця неупереджена творча діяльність вчених-фахівців стала більш дієвою після того, як виник новий напрям дослідження — етнодержавознавство, що базується на глибокому розумінні органічної взаємодії етнонаціонального та державницького. Об'єктом нової науки стали етнос, нація та держава в динаміці їх тісної взаємодії, проблеми етнонаціонального буття в контексті державотворення. Склалася наукова школа на чолі з академіком УАПН Ю.І.Римаренком. Прикметно, що ВАК України затвердив спеціальність 23.00.05 — з проблем етнодержавознавства. У травні 1998 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради при Інституті держави і права ім. В.М.Корецького відбувся перший захист докторської дисертації з даної проблеми дослідницею І.Г.Онищенко. У 1997 р. вона видрукувала оригінальну й цікаву працю "Етно- та націогенез в Україні (Етнополітологічний аналіз)" [6].

У названій праці є підрозділ "Співвідношення нації та держави", де авторка інтерпретує погляди сучасних дослідників. Зокрема, наголошує, що розробка типологізації існуючих моделей взаємодії нації та держави належить О.В.Картунову. Виходячи з того, що нація і держава є сукупністю індивідумів, першу, відповідно, трактує як етносоціальну спільність, а другу — як політичну, громадянську. Нація — природна форма існування етносу, держава — утворена. Відносини між нацією і державою складаються залежно від форми політичного режиму, хоча авторка наголошує, що навіть у країнах з однотипним політичним режимом вони можуть бути різними. Дослідниця має рацію, стверджуючи, що без гармонізації й оптимізації взаємовідносин між нацією та державою може постати загроза не тільки єдності країни, але й її демократичним основам [6].

Критикуючи так звану статичну теорію нації, водночас Ю.Римаренко та О. Картунов пропонують звернути увагу на ті аспекти, що залишилися поза увагою західних учених. Вважаючи, що держава — це, зрештою, тільки засіб всебічного розвитку нації, вони наголошують на необхідності не відкидати етнічне, бо саме синтез етнічного, соціально-екологічного та державницького допоможе будувати і суспільство, і державу, водночас розвиваючи і націю [7].

Відповідно, українська нація виступає як відкрита політична спільність, що історично складається на території України й уявляє себе як український народ, спільнота громадян України.

Саме на шляху до відкритого суспільства відбувається формування і самого українського народу, який з етнічного поняття за радянських часів перетворюється на політичну категорію. Тому український народ становлять всі громадяни України незалежно від їх етнічного та національного походження. Формування українського народу за ознакою громадянства є оптимальною моделлю будівництва відкритого суспільства в Україні. Ця ідея закладена в Конституції України, де в преамбулі проголошується, що український народ складають громадяни України всіх національностей. Отже, як бачимо, поява держави передуює формуванню політичної нації, а не навпаки.

Особливу роль в державотворенні й побудові суверенної Української держави відіграє інститут виборів, що по-справжньому почав формуватися тільки після проголошення державної незалежності України. Демократичні вибори — одна з важливих складових трансформації українського суспільства, пошуку ефективних шляхів його розвитку.

Здобуття Україною реальної незалежності і державного суверенітету поставило перед нею нові історичні завдання економічної, політичної, духовно-культурної розбудови громадянського суспільства і демократичної, правової держави.

Демократизація загальнополітичного й виборчого процесу в Україні в 90-х рр. проявилася перш за все у визначенні принципів альтернативності та загальності. Однак тривалий час після проголошення й розгортання суспільних і політичних реформ виборча практика в Україні залишалась під впливом тоталітарних перекручень. Серед них, зокрема, окружні збори по висуненню кандидатів на виборах, які слугували упорядкованому відсіву "незручних" претендентів; практика резервування місць у парламенті для компартії ("партійна сотня"), комсомолу, профспілок та інших "громадських організацій".

На тлі цих "новацій демократизму", які, до речі, були вилучені з української виборчої практики, у 1990 р. відбулися вибори до всіх представницьких органів у державі. Вони вперше проводилися на засадах альтернативності. Результатом цих виборів було те, що більшість у Верховній Раді 12-го скликання здобули прокомуністично налаштовані депутати, так звана "група 239". Нагомість, кандидати від демократичного блоку вибороли близько чверті усіх мандатів і утворили парламентську коаліцію "Народна рада".

Однак у розвитку вітчизняної електоральної практики на демократичних засадах залипалося ще чимало проблем, які полягали, зокрема, у недосконалому виборчого

законодавства, у відсутності необхідних навичок і традицій здійснення виборчого процесу, проведення передвиборчих змагань, у прагненні будь-що "протягти" вузькопартійний інтерес у державницьку справу, якою є проведення виборів. Прикладом цього може послужити історія з проведенням всенародного голосування 17 березня 1991 р. з приводу долі Союзу РСР. Неадекватність проблеми і способу її розв'язання, багатозначне формулювання запитання, винесеного на референдум, свідчать про те, що демократичну процедуру народного волевиявлення політики прагнули використати як знаряддя досягнення власних цілей. Результатом цього були діаметрально протилежні тлумачення підсумків референдуму, відсутність їх впливу на суспільне життя, і, зрештою, девальвація самої ідеї звернення до думки народу.

У 1991 р. в політичній системі України була запроваджена інституція Президента України, і 1 грудня відбулися перші в новітній історії нашого суспільства прямі, всенародні президентські вибори, на яких здобув перемогу Леонід Кравчук (62% від тих, хто взяв участь у виборах).

Кроками поступового вдосконалення й демократизації виборчої практики в Україні стали Закони України "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" та "Про вибори Президента України", прийняті в липні 1993 р. У грудні 1991 р. громадяни України брали участь у всенародному референдумі про державну незалежність. У бюлетень для таємного голосування було включено Акт проголошення незалежності України, прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р., і запитання "Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?". У голосуванні взяло участь 31 млн. 891 тис. 742 громадян, або 84,18% від загальної кількості включених до списків. З них на питання в бюлетені відповіли "так, підтверджую" 90,32% голосуючих, "ні, не підтверджую" — 7,58%; 2,10% бюлетенів було визнано недійсними [8].

У листопаді 1993 р. після тривалих і напружених дебатів у парламенті та дискусії в засобах масової інформації про вади й переваги мажоритарної та пропорційної виборчих систем було прийнято новий Закон України "Про вибори народних депутатів України", а в лютому 1994 р. — Закон України "Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад". Ці закони в основному й регулювали виборчі процеси в державі.

Нагромадженню вітчизняного електорального досвіду сприяли проведені у березні — квітні 1994 р. вибори до Верховної Ради України, які проводилися відповідно до вимог нового виборчого законодавства. В цих виборах запроваджувалося висування кандидатів від груп виборців та від політичних партій, забезпечувалося реальне змагання за депутатські мандати наявних в Україні політичних партій, визначалася можливість спостереження й контролю за дотриманням виборчого законодавства і процедур, за використанням коштів, створювалися умови для здійснення передвиборчої агітації з використанням засобів масової інформації на рівних для всіх засадах. На 450 парламентських місць тоді претендувало понад 5000 кандидатів.

Однак тільки 249 з них були обрані народними депутатами 27 березня. Тільки після другого туру виборів 10 квітня Верховна Рада України нового скликання була сформована у складі 338 чоловік і 11 травня розпочала свою роботу. Після серії повторних, переважно неефективних, виборів український парламент наприкінці 1994 р. налічував 403 народних депутати.

Більшість новообраних депутатів становили представники Комуністичної партії (близько 25%). Народний рух представляли 5,9%, Селянську партію — 5,34%, а Соціалістичну партію — 4,15% депутатів. Місця в парламенті виборили також Українська республіканська партія, Конгрес українських націоналістів, Християнсько-демократична партія, Партія демократичного відродження, Демократична партія, Партія праці, Соціал-демократична партія, Українська консервативна республіканська партія та Громадянський конгрес. 170 депутатів оголосили себе позапартійними. Вдруге отримали мандат депутата Верховної Ради 56 чоловік.

У червні—липні 1994 р. так само на засадах політичного плюралізму проводилися дострокові президентські вибори і вибори до місцевих органів влади. На президентських виборах балотувалося сім кандидатів — Валерій Бабич, Леонід Кравчук, Леонід Кучма, Володимир Лановий, Олександр Мороз, Іван Плющ і Петро Таланчук. Після повторного голосування Президентом України був обраний Леонід Кучма.

У подальшому, упродовж 1994 р., у різних виборчих округах України проводилися численні повторні голосування й вибори до Верховної Ради України. Однак після чергової невдалої спроби дообрання депутатів (20 листопада 1994 р.), коли в більшості випадків вибори не відбулися, було ухвалено рішення не проводити такі довибори в наступному році.

Це було одним з показників недосконалості української виборчої практики. Фахівці з Міжнародної фундації виборчих систем (International Foundation for Electoral Systems — IFES) назвали серед властивих їй хиб ще й неефективність існуючої процедури вотування, що

визначається як негативне голосування — викреслення усіх кандидатів, проти яких голосує виборець. Це заплутує багатьох громадян і призводить до того, що багато бюлетенів були недійсними. Визнано також, що потребує вдосконалення порядок складання списків виборців (формування корпусу виборців), створення виборчих комісій, проведення голосування, підрахунку голосів, забезпечення рівності у використанні державних засобів масової інформації тощо. Критично сприймалася і встановлена практика висування кандидатів від трудових колективів.

1995—1996 рр. були відзначені перипетіями довкола ухвалення і дотримання Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України, що був укладений 8 червня 1995 р., а також прийняттям нової Конституції України. Конституційний договір передбачав певне обмеження повноважень Верховної Ради України та представницьких органів інших рівнів. Натомість розширювалися нормотворчі й адміністративні функції Президента й Уряду. За умовами Договору Президентowi надавалося право здійснювати виконавчу владу не тільки через очолюваний ним Уряд, а ще й через систему підпорядкованих йому місцевих органів державної влади, звільнення за порушення його указів і невиконання розпоряджень Уряду голів місцевих державних адміністрацій [8].

Договір був покликаний не тільки тимчасово замінити Конституцію, розробка якої вимагала тривалих зусиль, а й стабілізувати ситуацію в українському суспільстві, надати більшій оперативності й дієвості для урядування в ньому. Служити цілям політичної й економічної стабілізації була покликана й передбачена Угодою тимчасова відмова сторін, що її уклали, від одноосібного проведення на час її дії референдумів з приводу Конституції України.

Нова Конституція України була прийнята 28 червня 1996 р. Електоральній проблематиці в ній присвячені статті третього розділу "Вибори. Референдум", в яких визначається, що вибори і референдум є формами народного волевиявлення, що право голосу на них надається громадянам, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років. Позбавляються права голосу ті, кого судом визнано недієздатними. Призначення всеукраїнського референдуму входить до повноважень Президента України та Верховної Ради України. Крім того, референдум може бути проголошений на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян. Тільки через всеукраїнський референдум мають вирішуватися питання про зміну території України.

Особливими для українського народу виявились вибори до Верховної Ради 14-го скликання, що відбулися 29 березня 1998 р. Уперше вони здійснювалися на широкوپартійній основі. Найхарактернішою особливістю цих виборів було те, що кандидати в депутати від політичних партій за їх списками обирались по одномандатному загальнодержавному округу. Решта кандидатів у депутати, тобто позапартійні, обирались по територіальних округах, на мажоритарній основі. Підсумки виборів засвідчили, що тільки вісім партій з 30 подолали чотирирівдсотковий бар'єр. Найбільше голосів набрала КПУ (24,6%). Друге місце виборів Народний Рух України (9,7%), а далі йдуть блок СПУ—СелПУ (8,55%), Партія зелених України (5,2%), НДП (5%), об'єднання "Громада" (4,67%), Прогресивна СПУ (4,04%), СДПУ (об'єднана) (4,01%). А всього за Комуністичну партію проголосувало 6 млн. 550 тис. 353 виборці, за Народний Рух України — 2 млн. 498 тис. 262 виборці, за виборчий блок Соціалістичної та Селянської партії України — 2 млн. 273 тис. 788, Партію зелених України — 1 млн. 444 тис. 264, Народно-демократичну партію — 1 млн. 331 тис. 460, Всеукраїнське об'єднання "Громада" — 1 млн. 242 тис. 235, Прогресивну соціалістичну партію України — 1 млн. 75 тис. 148, Соціал-демократичну партію України (об'єднану) — 1 млн. 66 тис. 143 виборці. За їхні списки кандидатів у депутати подано загалом 17 млн. 481 тис. 593 голоси (71,78%). Абсолютна, домінуюча чисельність народних депутатів виявились обраними від політичних партій України, що брали участь у виборчій кампанії. Серед загальної кількості депутатів, за повідомленням засобів масової інформації, майже третину становлять різного роду підприємці. В період утвердження ринкових відносин дані обставини, безперечно, є симптоматичними. Безумовно, вибори-98 продемонстрували той факт, що політична ментальність українців майже не зрушила з місця з 1989 р. Як наслідок цього, полівішав парламент, обраний у 1998 р. Комуністи збільшили своє представництво більш як на три десятки голосів. Однак, хоч комуністи і перемогли на виборах, вони не в змозі одноосібно контролювати парламент, не блокуючись з іншими партіями. Насамперед йдеться про лівий спектр політичних сил, до якого, крім комуністів, належать соціалісти з "селянами". Радикальний напрямок усього спектра уособлюють прогресивні соціалісти, а ліво-центристський — Всеукраїнське об'єднання "Громада".

Ліві перемогли не тому, що вони знову обіцяють повести республіку в "комуністичний рай". До цього спричинила важка соціально-економічна криза, яка всі роки супроводжує

незалежну Українську державу. З цього приводу лауреат Державної премії України ім. Т.Шевченка письменник В.Захарченко в одній із своїх публікацій відзначив: "Чимало людей похилого і навіть середнього віку відповідали, коли питав, за кого вони голосуватимуть: "За комуністів!". "А ви знайомі з їхньою програмою?". "Не знайомий і знайомитися не збираюся". "То ж як ви можете так наосліп голосувати за них", — запитував письменник. На що виборець відповів: "Бо при Брежнєві мені жилося краще. У мене була така зарплата, що я міг прогдуватися, одягтися та у лікарні полікуватися безплатно". Ось за що голосували прості люди — трудівники, вибираючи комуністів.

Голосували з надією, що комуністи сприятимуть в парламенті прийняттю таких законів, які в недалекому майбутньому поліпшать їхнє життя, а не за революційні гасла й проєкти керівників цієї партії [4]. Доконаним фактом виборів-98 стала поразка демократів. Чимало відомих постатей національно-демократичного табору, а також партій відповідного спрямування не потрапили до Верховної Ради. Причин тут багато, але одна з них полягає в тому, що всі зміни, які відбулися протягом останніх років — як добрі, так і погані, — у свідомості виборців тісно пов'язані з діями і політикою демократів. Друга причина — непослідовність демократичних сил, що, зрештою, призвело до розпорошення демократичного табору, тоді як ліві, навпаки, консолідувалися і мобілізували свій електорат. Але найголовніша причина — економічний стан у країні, відповідальність за зубожіння народ покладає на демократів. Отже, настав час для висновків і усвідомлення досвіду демократичної тактики та політики за роки незалежності.

Відаючи належне перемозі лівих, ми не повинні забувати, що програли лише демократи, тобто окремі лідери політичного спектра. Але не прогала демократія в Україні, що більш суттєво і важливо. Отже, потрібна консолідація українського народу на благо розбудови суверенної Української держави.

Не можна не погодитись з думкою Президента України Л.Д.Кучми, висловленою в щорічному посланні до народу і Верховної Ради України, про те, "що головний урок виборів: більшість українського народу не бажає повернення до колишньої системи суспільних цінностей, не підтримує політичні крайнощі... хотів би бачити у всіх вас своїх однодумців, соратників у великій спільній справі — будівництві нової України" [9].

Водночас, торкаючись проблеми виборів, треба наголосити, що людство споконвіку зверталося до виборів для вирішення своїх завдань, і значна частка суспільних змагань була спрямована на оптимізацію виборчого процесу. Здобутком незалежного суспільства й ознакою оптимального устрою людності вважається узагальнений доступ громадян до участі у формуванні та періодичній зміні державних органів влади шляхом рівного і таємного волевиявлення на виборах.

Політичні вибори становлять основу представницького суспільного устрою. Демократичне і справедливе влаштування суспільства передбачає, що всім громадянам надається право обирати загальним і рівним голосуванням своїх представників до вищого органу законодавчої влади в країні — парламенту, що цей орган у колегіальному порядку ухвалює загально значимі рішення, контролює виконавчу владу і через певні проміжки часу переобирається на засадах виборчого змагання.

Політичні вибори, їх організація та участь у них громадян є ознакою демократичного реформування українського суспільства, становлення політичної, правової і громадянської культури. Водночас вони можуть бути і знаряддям реформування та становлення якісно нової держави.

Затяжного характеру, через політичні протистояння у Верховній Раді, набув процес обрання її голови. З 12 травня до 7 липня 1998 р. відбулося дванадцять турів голосування, і, нарешті, 7 липня Головою законодавчого органу було обрано О.М.Ткаченка, першого заступника Голови Верховної Ради 13-го скликання, представника лівого центру. За нього проголосувало 232 депутати.

Через декілька днів було обрано першого заступника Голови Верховної Ради: ним став другий секретар ЦК КПУ, народний депутат А.Мартинюк, у минулому вчитель історії та суспільствознавства. Заступником Голови законодавчого органу обрали представника СДПУ (о) В.Медведчука, юриста, керівника Спілки юристів України. Згодом Верховною Радою, за пропозицією її Голови, було створено 22 постійно діючих депутатських комітети, затверджено їх голів і персональний склад. Цією акцією фактично було здійснено професійне структурування Законодавчого органу, в якому народні депутати мають працювати на професійній основі, як це передбачає Конституція незалежної України.

Опріч того, вибори характеризують моральний і політичний стан суспільства. Так, розвиток електорального процесу в незалежній Україні раз у раз окреслює доволі видиму регіональну диференціацію в політичній ментальності українських громадян, яка виявляється в партійно-ідеологічній орієнтації, різноспрямованих зовнішньополітичних пріоритетах тощо. У

цьому зв'язку особливості формування української нації та державності деякі дослідники навіть характеризують як існування чи не антагоністичних гілок українства — наддніпрянської та галицької, між якими розбіжностей, мовляв, більше, ніж спільних якостей. Та ці речі не є мотивованими.

Попри всі труднощі консенсус між Сходом і Заходом України досягається. Це залежить від волі всього українського народу. Що стосується української національної ідеї, то вона повинна бути об'єднувально-утворюючою силою української політичної нації, яка охоплює усіх громадян суверенної України.

Таким чином, етнос, нація виступають серцевиною в системі законодавчих, державотворчих координат. У реальному житті, а отже, і в політиці, варто виходити з того, що нація являє собою насамперед соціально-етнічну спільноту людей з притаманними їй економічними, політичними і духовними інтересами. І тільки в суверенній правовій державі можуть бути забезпечені свобода та рівноправність людей, незалежно від національної приналежності, раси, релігії тощо.

Чинники, що консолідують людей в нації, визначають зміст корінних національних інтересів. Саме вони зумовлюють політичну активність, становлять підґрунтя національної ідеї. Ця ідея є відзеркаленням потягу народу бути суверенним у вирішенні своєї долі, одержати такі політичні форми самовизначення, які забезпечують економічний, соціальний і духовний поступ у період встановлення й формування української нації та держави.

1. Драгоманов М. Вольний союз — Вільна спілка. Женева, 1984.
2. Конституція України. К., 1996.
3. Конституційні акти України. 1917—1920. Невідомі Конституції України. К., 1992.
4. Літературна Україна, 1998, 23 квітня.
5. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Львів, 1926.
6. Онищенко І.І. Етно- та націогенез в Україні (Етнополітологічний аналіз). К., 1997.
7. Основи етнодержавознавства / За ред. Ю.І.Римаренка. К., 1997.
8. Рябов С. Вибірчий процес // Побудова держави. К., 1997. №10.
9. Урядовий кур'єр, 1998, 14 травня.